

ตัวชี้วัดความดีชุมชนหนองสาหร่าย: รูปธรรมทุนทางสังคมในการพัฒนาสู่ความสุขของชุมชน*

NONGSARAI'S GOODNESS INDICATORS: CONCRETE SOCIAL CAPITAL IN
THE DEVELOPMENT OF COMMUNITY HAPPINESS

ณัฐพงศ์ อภิชาติเดชสกุล และ วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์

Nattapong Apichotdechakul and Worawut Romratnapun

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Thammasat University

E-mail: nattapong.ap@skru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของคณาณิพนธ์เรื่อง ทุนทางสังคมไทยกับการพัฒนาสู่ความสุขของชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาททุนทางสังคมไทยกับการพัฒนาชุมชนบนฐานคิดชุมชนนิยม ตลอดจนสังเคราะห์รูปแบบและแนวทางการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาชุมชนสู่ความสุข โดยมีระเบียบวิธีการวิจัย คือ การวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัย พบว่า (1) พัฒนาการทุนทางสังคมของชุมชน มีรากฐานที่มีความรักความภาคภูมิใจอย่างต่อเนื่องยาวนาน ผ่านเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ และมีผู้นำที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน ปฏิบัติตนเป็นที่น่าเชื่อถือ มีการสร้างและพัฒนาทุนทางสังคมอย่างต่อเนื่องและเหมาะสมกับยุคสมัย (2) การดำเนินงานของธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่าย 3 รูปแบบ ได้แก่ 1) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร 2) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความดีภายในชุมชน และ 3) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนาตัวชี้วัดความดี ก่อให้เกิดสะสม การใช้ประโยชน์ และการต่อยอดทุนทางสังคมอย่างเป็นรูปธรรม (3) การพัฒนาตัวชี้วัดความสุขของชุมชนหนองสาหร่าย ถูกพัฒนาขึ้นจากตัวชี้วัดความดี แล้วนำไปสู่การจัดระบบความสุข 6 ด้าน 20 ตัวชี้วัด และ (4) รูปธรรมของการใช้ทุนทางสังคมในพัฒนาชุมชนไปสู่ความสุข ระบบการสร้างและพัฒนาความดีของธนาคารชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ทำให้เห็นถึงการนำความดี (ซึ่งเป็นเรื่องนามธรรม) มาใช้ในการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อสร้างความสุขผ่านการให้คะแนนความดีจนกลายเป็นฐานสำคัญในการเพิ่มทุนทางสังคมแล้วนำกลับไปใช้ใหม่ในระบบตามรูปแบบของธนาคารความดีแบบหมุนเวียน ซึ่งควรมีการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวชี้วัดความดีกับระดับความสุขของชุมชน เพื่อให้เห็นถึงความเชื่อมโยงทั้งในแง่ของปริมาณและคุณภาพ อีกทั้งควรมีการสังเคราะห์ระดับความสุขเพื่อให้สะท้อนถึงความสุขของชุมชน

คำสำคัญ: ทุนทางสังคม; ตัวชี้วัดความดี; ความสุขของชุมชน

* Received March 10, 2022; Revised April 4, 2022; Accepted June 25, 2022

Abstract

This research paper is part of a dissertation on the Thai social capital and development towards community happiness the objective is to study the role of Thai social capital in community development based on the communitarian, as well as synthesize patterns and approaches to the use of social capital in the development of communities towards happiness. The research methodology is qualitative research.

The results revealed that (1) The development of social capital was based on the love and pride which have been absorbed over the years through the history. The reliable leader who has been accepted from the community was also a part of supporting that by continuously creating social capital for each era. (2) The management of ethics bank of Nongsarai community covered three models, i) the management for strengthening the organization, ii) the management for fostering morality and ethics within the community, and iii) the management for developing goodness indicators. Those led to the accumulation of goodness, the utilization and the concrete development of the social capital. (3) The development of happiness indicators of Nongsarai community was from goodness indicators which were transformed into creating happiness consisting of six elements and 20 indicators. (4) The concrete social capital used for the community development, the system of fostering ethics of the bank in Nongsarai community presented how to transform the abstract ethics into the development of social capital. Then the community would be created the happiness through the ethical scores which were used as the important basis to increase the social capital. After that it was reused in the system of circular goodness bank. There should be a study to the analysis the relationships between goodness indicators and happiness indicators of the community to reveal the connections between the quantitative data and qualitative data. The synthesis of the happiness levels is also suggested to reflect the happiness of community.

Keywords; Social capital; Goodness Indicators; Community Happiness

บทนำ

การศึกษาเรื่อง “ตัวชี้วัดความดีชุมชนหนองสาหร่าย” เป็นการศึกษาแนวคิดสำคัญ คือ กระบวนการพัฒนาความดีที่ใช้ทุนทางสังคมเป็นฐาน (The development process of a goodness base on social capital) โดยผู้ศึกษามีความเชื่อพื้นฐานว่า ทุนทางสังคมเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยให้ชุมชนสามารถพัฒนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่ง ไมเคิล วูลค็อก (Michael Woolcock) และ ดีป้า นารายาน (Deepa Narayan) ได้กล่าวไว้ว่า... If [an individual comes] into contact with his neighbor, and they with other neighbors, there will be an accumulation of social capital, which may immediately satisfy his social needs and which may bear a social potentiality sufficient to the substantial improvement of living conditions in the whole community”

ประเทศไทยสามารถฝ่าฟันวิกฤตต่าง ๆ มาได้เพราะมีทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง จากการศึกษาของ ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ และพัชรินทร์ สิริสุนทร ทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคมไม่เพียงช่วยให้สังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข แต่มีคุณในฐานะช่วยสร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจได้ด้วย ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ให้ความสำคัญแก่แนวคิดที่เป็นมิติทางสังคมและวัฒนธรรมในการแก้ไขวิกฤตต่าง ๆ โดยได้พิจารณาแนวคิดเรื่อง ทุนทางสังคม (Social capital) ซึ่งถือเป็นจุดแข็งที่สังคมมีอยู่แล้ว ก่อให้เกิดพลังขับเคลื่อนชุมชนผ่านกระบวนการทุนทางสังคมที่นำเอาพลังที่เกิดจากทุนทางสังคมมาใช้ในการจัดการวิกฤตต่าง ๆ เพื่อเสริมสร้างกระบวนการแก้ปัญหาและนำไปสู่ความสุขได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่า การจัดการกับวิกฤตรูปแบบใหม่ ควรให้ความสนใจกับแนวคิดทุนทางสังคมมากขึ้น เพราะนอกจากทุนทางสังคมจะสามารถทำหน้าที่ทดแทนทุนที่เป็น “เงิน” ได้แล้ว ยังสามารถสร้างพลังให้แก่ชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เหมือนกับที่ผู้ศึกษาได้ทำการทบทวนวรรณกรรม พบว่า ทุนทางสังคมมีพลังในการขับเคลื่อนสังคมได้จริงใน 9 รูปแบบ ได้แก่ (1) การดำรงอยู่ของชุมชนมีความจำเป็นต้องสร้างทุนทางสังคมเพื่อสร้างพลังอำนาจทั้งในรูปแบบกลไกอำนาจทางการเมือง เครื่องมือในการบริหารจัดการชุมชน หรือรูปแบบการกระจายทรัพยากรและผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม (2) การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ประสบความสำเร็จเพราะสภาพการดำรงอยู่ของทุนทางสังคม และกระบวนการทุนทางสังคม ทำให้เกิดพลังขับเคลื่อนกิจกรรมการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชน (3) การพัฒนาเครือข่ายอาชีพ และธุรกิจชุมชน ที่เน้นการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมเดิมเพื่อสร้างกระบวนการของทุนทางสังคมใหม่ที่เน้นเรื่องฐานความสัมพันธ์ของคนมากกว่าฐานความสัมพันธ์ของการตลาด (4) การแก้ไขปัญหา ยาเสพติด และการป้องกันอาชญากรรม ที่หัวใจสำคัญของกระบวนการแก้ไขปัญหา ยาเสพติดและป้องกันอาชญากรรมอยู่ที่ทุนทางสังคมซึ่งทำให้เกิดระบบคิด วิถีชีวิต และบรรทัดฐานที่ส่งผลให้ลดเงื่อนไขในการสร้างปัญหาของชุมชน (5) การจัดการทรัพยากรชุมชน ที่มีฐานการใช้กระบวนการทางสังคมที่มีฐานทุนทางสังคมเป็นกลไกหลักในการสร้าง แสวงหา กระบวนการใช้ทุนทางสังคมเพื่อจัดการทรัพยากรชุมชนให้เกิดทั้งคุณค่าและมูลค่าไปพร้อม ๆ กัน (6) การบริหารองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ต้องอาศัยทุนทางสังคมด้วยการนำทุนทางสังคมมาใช้เป็นพลังอำนาจเพื่อสร้างระบบคิดและวิถีปฏิบัติที่มีฐานทุนทางสังคมก็จะทำให้การบริหารองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีความมั่นคงและยั่งยืน (7) การช่วยเหลือผู้ป่วย และผู้ติดเชื่อเอดส์ในชุมชน ที่ต้องอาศัยกระบวนการทุนทางสังคมเพื่อบูรณาการพลังภายในทำให้เกิดวิถีปฏิบัติที่ดูแลผู้ติดเชื่อเอดส์ในชุมชน

อย่างครอบคลุมทั้งด้านร่างกาย จิตใจ สังคม เศรษฐกิจ (8) การฟื้นฟูพลังเพื่อสร้างชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งต้องอาศัยระบบความสัมพันธ์ และกระบวนการทุนทางสังคมเป็นฐานในการฟื้นฟูพลังชุมชน อีกทั้งยังต้องสืบทอดทุนทางสังคมที่เป็นแก่นจริงในการแสวงหาแนวทางรักษา สืบสาน ขยายผลทุนทางสังคม เพื่อให้ชุมชนดำเนินไปได้ภายใต้ภาวะการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและไม่แน่นอน และ (9) การรองรับวิกฤตเศรษฐกิจด้วยการจัดระบบการบริหารจัดการ การสร้างรูปแบบสินเชื่อชุมชน รวมไปถึงการจัดกิจกรรมเพื่อผ่อนคลายวิกฤตทางเศรษฐกิจ ล้วนอาศัยฐานทุนทางสังคมในการหนุนเสริม ขับเคลื่อน จัดการกับวิกฤตทางเศรษฐกิจ

นอกจากนี้ ผลการศึกษาของ ปิยรัตน์ เส้นยี่หิม ที่ศึกษาเรื่องธนาคารความดีกับการพัฒนาชุมชนกรณีศึกษา หมู่ที่ 4 บ้านหนองขุย ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ได้ค้นพบว่า (1) การบริหารจัดการธนาคารความดีสิ่งที่สำคัญที่สามารถทำให้การดำเนินงานขับเคลื่อนไปได้ดี เกิดจากผู้นำที่มีความเสียสละ จิตอาสา เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม สิ่งนี้ทำให้เกิดระบบของการไว้วางใจในการบริหารจัดการ เกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาในตัวผู้นำ เพราะเห็นได้จากการปฏิบัติงานของผู้นำ ส่งผลให้สมาชิกเกิดการเคารพในระเบียบกติกา และปฏิบัติตามระเบียบกติกาทำให้การบริหารจัดการเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ (2) การบริหารจัดการของธนาคารความดี ต้องบริหารบนฐานความไว้วางใจ ทำให้ผู้บริหารและสมาชิกมีความเชื่อมั่นซึ่งกันและกัน ส่งผลให้การปฏิบัติงานและกิจกรรมเกิดการขับเคลื่อนไปได้อย่างสะดวก อีกทั้งธนาคารความดีมีส่วนเชื่อมโยงกับสถาบันการเงินชุมชน ส่วนนี้ต้องใช้ความไว้วางใจเป็นสำคัญ (3) เรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ จริง ๆ แล้วปัญหาของชุมชนที่ขาดความเข้มแข็ง คือ เรื่องของเศรษฐกิจพื้นฐาน ที่คนในชุมชนต้องไปก่อหนี้ยืมสิน ทำให้คนต้องดิ้นรนออกจากชุมชนไปหาเงินหาทองมาผ่อนชำระ เพราะฉะนั้นหากเศรษฐกิจนอกชุมชนถูกลดทอนลงไปได้ คนไม่มีหนี้้นอกระบบ มีหนี้เฉพาะในชุมชนเอง สามารถดูแลกัน ช่วยเหลือกัน ตรงนี้สามารถทำให้คนพึ่งพาตนเองได้ในเรื่องของเศรษฐกิจสูงขึ้น คนไม่ต้องดิ้นรนออกไปนอกชุมชน ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องที่มีผลต่อชุมชนและสร้างความเข้มแข็ง (4) ธนาคารความดีสามารถตอบสนองวิถีชีวิตของคนในชุมชนได้ สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นผลสืบเนื่องจากการทำกิจกรรมธนาคารความดี ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนความคิด พฤติกรรม ที่เป็นประโยชน์ต่อสถาบันการเงิน โดยเฉพาะความไว้วางใจ ความน่าเชื่อถือ หรือการมีเครดิต สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความคิด พฤติกรรมในเชิงของความมีวินัย ซื่อตรง ตรงต่อเวลา ประหยัด มัธยัสถ์ สมาชิกมีขีดความสามารถในการออมประหยัดค่าใช้จ่าย สามารถมีเงินชำระคืนแก่สถาบันการเงิน ก่อให้เกิดการพัฒนาที่ต่อเนื่องยั่งยืน

รูปแบบกิจกรรมที่ธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่ายได้ดำเนินการนั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการพัฒนาชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาเลือกที่จะศึกษารูปธรรมของทุนทางสังคมในการพัฒนาสู่ความสุข โดยใช้ “ธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย” เป็นกรณีศึกษา ซึ่งสามารถเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับแนวทางการพัฒนาที่นำไปสู่ความสุขในระดับตำบลเพื่อให้เห็นถึงกระบวนการยกระดับการใช้ประโยชน์ทุนทางสังคม อันจะเป็นประโยชน์ต่อการขับเคลื่อนเชิงนโยบายในการพัฒนาความสุขของชุมชนไทยในอนาคต

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษารูปแบบการดำเนินกิจกรรมของธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย
- 2) เพื่อศึกษาตัวชี้วัดความสุขของชุมชนหนองสาหร่าย
- 3) เพื่อสังเคราะห์รูปแบบของการใช้ทุนทางสังคมในพัฒนาชุมชนไปสู่ความสุข

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบคุณภาพ แบ่งวิธีการศึกษาออกเป็น 3 แบบ คือ (1) การศึกษาจากเอกสาร โดยการศึกษารวบรวมข้อมูลจากหนังสือ เอกสารทางด้านวิชาการ หนังสือ บทความ วารสาร และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาประกอบการศึกษาให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น (2) การศึกษาภาคสนาม เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลภาคสนามโดยใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสนทนากลุ่ม เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูล (3) การศึกษารูปแบบการดำเนินกิจกรรมของธนาคารความดีที่ใช้ทุนทางสังคมเป็นฐานในการพัฒนาความสุขของชุมชนระดับตำบล ซึ่งพื้นที่การศึกษาครั้งนี้เป็นชุมชนระดับตำบล ด้วยการเลือกแบบเจาะจง ผ่านการดำเนินกิจกรรมของ “ธนาคารความดีชุมชน ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี” ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีรูปแบบของทุนทางสังคมในพัฒนาความสุขของชุมชน สอดคล้องกับแนวคิดของ Patton โดยมีผู้ให้ข้อมูลมีลักษณะเป็น “information-rich cases”

สรุปผลการวิจัย

ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เดิมเป็นหมู่บ้านหนึ่งของตำบลดอนเจดีย์ อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งมีเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์สืบต่อกันมาถึงภูมิหลังของชุมชนหนองสาหร่าย 3 ประการ คือ (1) ในอดีต ณ ตำบลดอนเจดีย์ย่านนี้ เคยเป็นสถานที่พักทัพและเสด็จผ่านในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเพื่อไปทำศึกกับพม่า (2) ชื่อหนองสาหร่ายถูกตั้งขึ้นตามสภาพแวดล้อมที่มีหนองน้ำและมีต้นสาหร่ายเป็นจำนวนมาก (3) คำว่า “หนองสาหร่าย” เป็นชื่อที่เพี้ยนสำเนียงมาจากคำว่า “หนองทราย” เป็น “หนองสาหร่าย” ซึ่งโดยปกติ คนหนองสาหร่ายจะมีสำเนียงของภาษาพูดที่เป็นเอกลักษณ์ มีความแตกต่างไปจากสำเนียงคนท้องถิ่นอื่นในจังหวัดกาญจนบุรี

1) พัฒนาการทุนทางสังคม

ยุคดอนเจดีย์ (สมัยกรุงศรีอยุธยา-พ.ศ.2534) ชื่อ “ดอนเจดีย์” นี้ ชาวบ้านเรียกชื่อตามสภาพของเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งตั้งอยู่บนที่ดอนชายทุ่ง ซึ่งเจดีย์องค์นี้มีชาวบ้านเล่าขานสืบต่อกันว่า “เป็นเจดีย์ที่พระมหากษัตริย์ไทยสร้างขึ้นเมื่อคราวชนช้างชนะพม่า” ชาวบ้านที่เข้ามาอยู่จึงตั้งชื่อชุมชนของตนว่า “ดอนเจดีย์” นับเป็นความภาคภูมิใจในสถานที่อันเป็นเกียรติภูมิของตน ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดให้มีการใช้นามสกุลขึ้น ทำให้มีการนำเรื่องราวที่เกี่ยวข้องมาตั้งเป็นนามสกุล อาทิ มาลาพงษ์ ดอนเจดีย์ คชายุทธ เป็นต้น ต่อมา พ.ศ.2534 ผู้นำชุมชน 3 คน ประกอบด้วย (1) นายชนะ สุขพรหม (2) นายชะลอ สมคิด และ (3) นายจอม ใจชุ่ม ได้ตระหนักถึงสภาพปัญหาเรื่องการเข้าถึงทรัพยากรของหมู่บ้าน ทำให้เกิดแนวคิดที่จะขอแยกตัวออกมาจัดตั้งเป็นตำบลใหม่ด้วยการเจรจากับหมู่บ้านใกล้เคียง อาทิ บ้านหนองทราย และบ้านหนองขุย ตำบลพนมทวน ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล

เพื่อให้เกิดการพัฒนาเชิงพื้นที่อย่างสะดวก รวดเร็ว อันสามารถตอบสนองความต้องการของประชาชน จึงได้ดำเนินการยื่นเรื่องขอแยกตำบล

ยุคสภาผู้นำ 79 (พ.ศ.2535-2547) วันที่ 15 กันยายน พ.ศ.2535 ได้จัดตั้งเป็น “ตำบลหนองสาหร่าย” โดยคนกลุ่มเล็ก ๆ เริ่มหาทางออกผ่านการลองผิดลองถูกด้วยการพยายามหาความรู้จากการเข้าอบรม เข้าประชุมสัมมนา เรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนอื่น โดยเฉพาะจากหลายชุมชนทางภาคใต้ จนนำไปสู่การจัดตั้ง “สภาผู้นำ 79” ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของผู้นำชุมชนระดับตำบล ต่อมา พ.ศ.2537 ได้มีการจัดตั้ง “สภาตำบลหนองสาหร่าย” ขึ้น เพื่อทำหน้าที่พัฒนาตำบลตามแผนงานและงบประมาณของสภาตำบล จนกระทั่ง 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2540 ยกฐานะเป็น “องค์การบริหารส่วนตำบลหนองสาหร่าย” โดยมีนายชนะ สุขพรหม เป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบลคนแรก และมีนายศิวโรฒ จิตนิยม เป็นประธานสภาองค์การบริหารส่วนตำบลคนแรก จนกระทั่ง พ.ศ.2542-2544 แกนนำชุมชนในตำบลหนองสาหร่าย เริ่มศึกษาดูงานเรื่องการจัดทำแผนแม่บทชุมชนจาก 3 พื้นที่ ถือเป็นการจุดประกายความคิดในการพัฒนาชุมชนที่ใช้แผนแม่บทชุมชนเป็นเครื่องมือในการพัฒนา นำไปสู่การ “ปิดชุมชน” เมื่อ พ.ศ.2545 โดยไม่ทำโครงการพัฒนาใหม่ ๆ แล้วหันมาพัฒนาชุมชนเริ่มต้นด้วยการสำรวจข้อมูลทุกครัวเรือนในตำบล เพื่อให้รู้แน่ชัดว่า ปัญหาจริง ๆ คืออะไร เกิดมาจากอะไร จะแก้ปัญหาอย่างไร แล้วคนในชุมชนต้องการอะไร เพื่อจะรู้ความจริงจากทุกครัวเรือนเกี่ยวกับรายได้ รายจ่าย หนี้สิน การออม อุปสรรค ความต้องการ จนกระทั่ง พ.ศ.2546 ได้มีการจัดทำ “แผนชุมชนตำบลหนองสาหร่าย” บทสรุปได้จากการสำรวจข้อมูลครัวเรือน ทำให้ทราบข้อมูลที่เป็นตัวเลขอย่างน้อย 3 ส่วนหลัก ๆ คือ (1) รายได้ 76 ล้านบาท (2) รายจ่าย 72 ล้านบาท และ (3) หนี้สิน 86 ล้านบาท โดยจ่ายเป็นดอกเบี้ย 15 ล้านบาท จากข้อมูลข้างต้น ทำให้เห็นถึงความรุนแรงของปัญหาที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ นำไปสู่การจัดเวทีประชุมประชาคมตำบลเพื่อระดมความคิดเห็นร่วมกันกับภาคีเครือข่ายทั้งภาครัฐ เอกชน จนสามารถจัดทำแผนแม่บทชุมชนเพื่อลดหนี้ใน พ.ศ.2547 ดำเนินโครงการฟื้นฟูชุมชนท้องถิ่น จากข้อมูลการทำแผนแม่บทชุมชน พบว่า ตำบลหนองสาหร่ายมีกองทุนต่าง ๆ จำนวน 93 กลุ่ม มีเงินทุนรวมประมาณ 14 ล้านบาท

ยุคธนาคารความดี (พ.ศ.2548-2565) พ.ศ.2548 เริ่มจัดทำตัวชี้วัดความสุข ตัวชี้วัดความดี แกนนำเครือข่ายองค์กรชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ได้ร่วมกันกำหนดตัวชี้วัดความสุข ทั้งระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน รวมทั้งกำหนดเกณฑ์ตัวชี้วัดความดีร่วมกัน โดยได้ระบุเกณฑ์ตัวชี้วัดความดีจำนวน 9 เรื่อง คือ ผู้นำดี สุขภาพดี อาชีพดี ครอบครัวดี สามัคคีดี องค์กรดี เรียนรู้ดี สวัสดิการดี และวัฒนธรรมดี จน พ.ศ.2550 ได้มีการก่อตั้ง “ธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย” ขึ้นอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมชัดเจน โดยมีนายศิวโรฒ จิตนิยม เป็นประธานคณะกรรมการบริหารธนาคารความดีตั้งแต่นั้นเรื่อยมา

2) รูปแบบการดำเนินกิจกรรมของธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย แบ่งออกเป็น 3 ส่วนหลัก คือ (1) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร (2) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความดีภายในชุมชน และ (3) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนาตัวชี้วัดความดี ดังนี้

2.1) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร ได้แก่

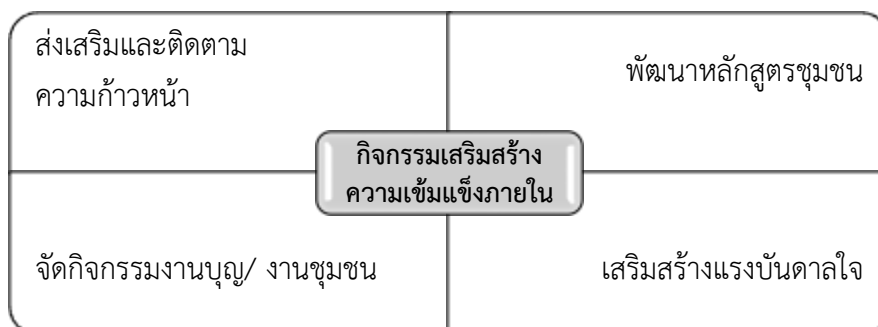
1) กิจกรรมส่งเสริมและติดตามความก้าวหน้า คณะกรรมการบริหารธนาคารความดี ชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ได้รายงานการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ผ่านการประชุมประชาคมหมู่บ้าน เพื่อชี้แจงการทำงาน แจงข้อมูลข่าวสาร ซึ่งจะมีการกำหนดวันประชุมไว้ล่วงหน้าทั้งปีจัดทำเป็นปฏิทินชุมชนแจกจ่ายให้แก่สมาชิกได้รับทราบ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้อย่างทั่วถึง

2) กิจกรรมพัฒนาหลักสูตรชุมชน ธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายได้มีการประสานกับสถานศึกษาที่อยู่ในตำบลทั้ง 3 โรงเรียน (โรงเรียนเกียรติวัธนเวคิน, โรงเรียนบ้านสระลูกพูก และโรงเรียนบ้านหนองขุย) เพื่อพัฒนาหลักสูตรชุมชนให้เด็กนักเรียนได้เรียนรู้จำนวน 5 หลักสูตร ประกอบด้วย (1) หลักสูตรวัฒนธรรมชุมชน เรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในตำบล เช่น รำเหยย กลองยาว รำโทน รำไทย ระบายพุทธศิลป์ เป็นต้น (2) หลักสูตรโรงเรียนวิถีพุทธ เรียนรู้เกี่ยวกับหลักพระพุทธศาสนา คุณธรรม จริยธรรม การปฏิบัติตนในวันสำคัญทางศาสนา รวมถึงการทำบุญทุกวันพระ เป็นต้น (3) หลักสูตรบันทึก รายรับ-รายจ่าย เรียนรู้เกี่ยวกับหลักการจดบันทึกบัญชี (รับ-จ่าย-เหลือ) เพื่อฝึกให้เด็กได้วิเคราะห์การใช้จ่าย จนนำไปสู่การสร้างนิสัยการออมเพื่อสร้างหลักประกันในอนาคต (4) หลักสูตรบันทึกความดี เรียนรู้เกี่ยวกับการทำความดี การสะสมความดี การใช้ความดี เพื่อส่งเสริมให้เด็กคิดดี พูดดี ทำดี และ (5) หลักสูตรเศรษฐกิจพอเพียง เรียนรู้เกี่ยวกับกระบวนการการมีชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อให้สามารถนำหลักปรัชญาสู่การปฏิบัติตนได้อย่างเป็นรูปธรรม

3) กิจกรรมการจัดการงานบุญ งานชุมชน ธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายมีการจัดกิจกรรมงานบุญ/ งานชุมชนในวันสำคัญต่าง ๆ ทั้งวันสำคัญทางศาสนา วันสำคัญทางสังคม ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์กันทั้งสมาชิกในชุมชนเอง (ระหว่างสมาชิกกับคณะกรรมการ) รวมถึงเด็กเยาวชนก็เข้ามาร่วมเรียนรู้วิถีวัฒนธรรม สะท้อนให้เห็นถึงการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนทุกระดับ

4) กิจกรรมเสริมสร้างแรงบันดาลใจ การดำเนินกิจกรรมเพื่อเสริมสร้างแรงบันดาลใจผ่านการมอบเกียรติบัตรคนดีศรีชุมชน ซึ่งดำเนินการในวันสำคัญต่าง ๆ เช่น แม่ตัวอย่างในวันแม่แห่งชาติ (12 สิงหาคม) พ่อตัวอย่างในวันพ่อแห่งชาติ (5 ธันวาคม) ครอบครัวตัวอย่างในวันครอบครัว (14 เมษายน) เป็นต้น การได้รับการเชิดชูเกียรติคุณของคนหนองสาหร่ายนั้นมีค่ามาก เพราะนอกจากคุณความดีได้รับยกย่องแล้ว ยังสามารถนำมาเป็นเครื่องการันตีได้ว่า “เป็นผู้ทำคุณงามความดี” สามารถนำไปนับเป็นคะแนนความดีได้อีกทางหนึ่งด้วย

การดำเนินกิจกรรมเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรของธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายได้ดำเนินผ่านกิจกรรมหลัก 4 รูปแบบข้างต้น ทำให้เกิดความร่วมมือ การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในขณะที่คนรุ่นใหม่ก็ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมผ่านการปฏิบัติจริงร่วมกับคนรุ่นก่อนทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ดังรายละเอียดของแผนภาพต่อไปนี้

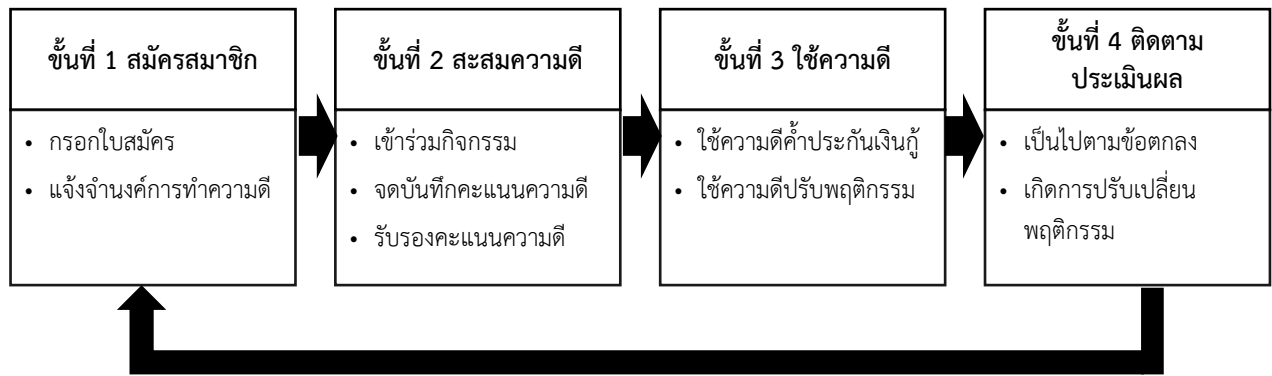

ภาพที่ 1 รูปแบบกิจกรรมเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย,

ณัฐราพงศ์ อภิโชติเดชาสกุล

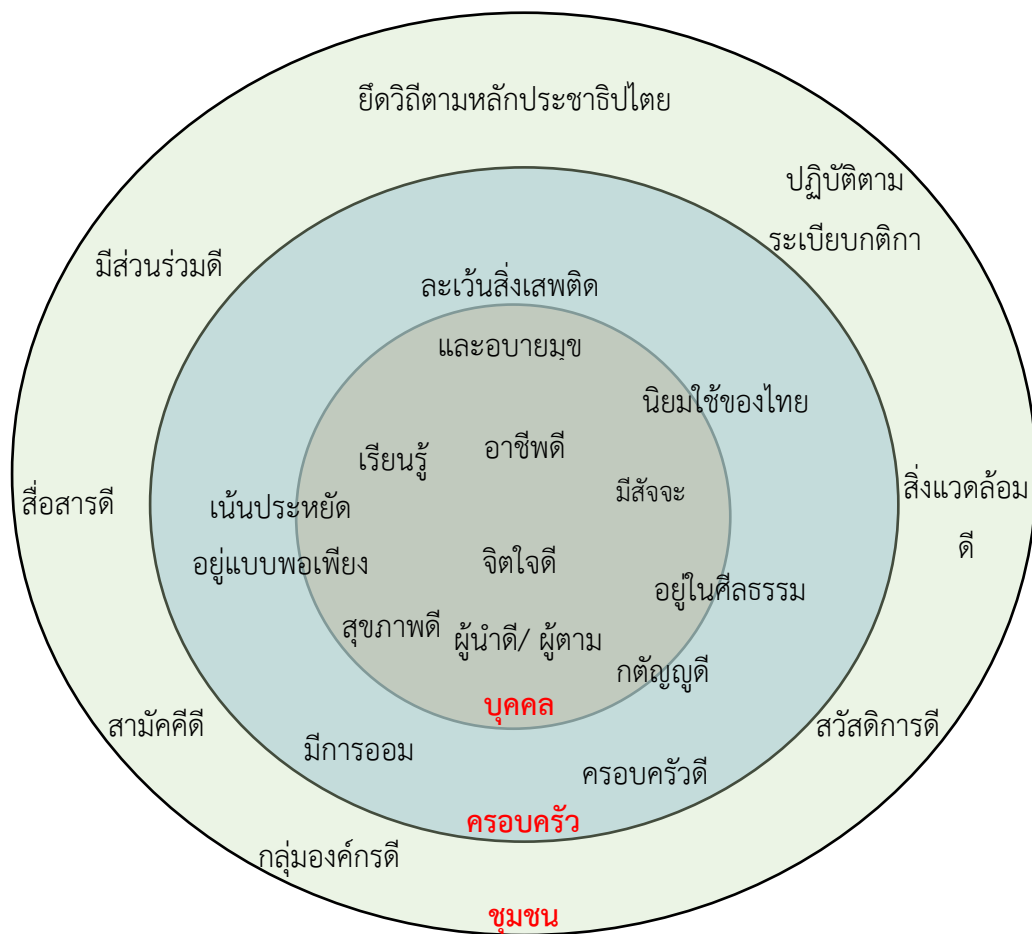
2.2) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการเสริมสร้างความดีภายในชุมชน ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน ได้แก่ (1) ขั้นสมัครสมาชิก การสมัครเป็นสมาชิกของธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายนั้น คนในชุมชนต้องเป็นผู้สมัครด้วยตนเอง พร้อมทั้งแจ้งความประสงค์ว่าต้องการที่จะเข้าร่วมในการทำความดี (2) ขั้นสะสมความดี การสร้างและการสะสมความดี สามารถทำได้ 3 วิธี คือ 1) การปฏิบัติตนเป็นกิจวัตร เช่น การไม่ดื่มเหล้า ไม่เล่นการพนัน เป็นต้น 2) การเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในงานสังคม เช่น การไปช่วยลงแขกเกี่ยวข้าว การไปช่วยงานศพ เป็นต้น 3) การช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนที่จัดขึ้นทั้งวันสำคัญทางศาสนาและการบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์อื่น ๆ ตามที่ชุมชนประกาศ โดยในแต่ละกิจกรรมก็จะมีค่าคะแนนเพื่อให้ผู้เข้าร่วมได้สะสมความดีเอาไว้เสมือนการสะสมทุนในรูปแบบของความสัมพันธ์ ซึ่ง Pierre Bourdieu (1983, p.248-249) ได้พูดถึงทุนทางสังคมว่าเป็นพลังทางสังคมที่เชื่อมกับการเป็นสมาชิกของกลุ่ม ทำให้สมาชิกแต่ละคนมีการสะสมทุนที่มาจากลักษณะร่วมของการเป็นหมู่คณะ เป็นเสมือน “หนังสือรับรอง” ซึ่งสร้างเครดิตให้กับสมาชิกนั้น ๆ (3) ขั้นใช้ความดี การใช้ความดี สามารถใช้ได้ 2 วิธี คือ 1) ใช้ค้ำประกันเงินกู้ ซึ่งธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายร่วมกับสถาบันการเงินชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ได้ร่วมกันกำหนดให้สมาชิกของธนาคารความดีสามารถนำคะแนนความดีเป็นหลักประกันในการกู้ยืมเงินได้ตามเกณฑ์ที่กำหนด โดยต้องมีการทำข้อตกลงร่วมกัน เช่น ต้องมีการปลูกผักสวนครัวไว้ในบ้าน หรือการงดเหล้าทุก ๆ วันพระ เป็นต้น 2) ใช้ปรับพฤติกรรม ซึ่งธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายได้มีการสร้างแรงจูงใจในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของสมาชิกด้วยการมอบเกียรติบัตร มอบโล่เกียรติคุณ เพื่อยกย่องเชิดชูคุณความดี ทำให้สมาชิกที่ได้รับเกิดความรู้สึกภาคภูมิใจจนนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในที่สุด และ (4) ขั้นติดตามประเมินผล หลังจากมีการใช้ความดีไปแล้ว (ไม่ว่าจะใช้ค้ำประกันเงินกู้ หรือปรับพฤติกรรม) ก็จะมีการติดตามประเมินผลอย่างต่อเนื่อง โดยมีเป้าหมายสุดท้าย คือ ต้องการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของสมาชิกให้เข้าสู่ตัวชี้วัดความดีอย่างต่อเนื่อง

กระบวนการเสริมสร้างความดีของธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ได้ออกแบบขั้นตอนไว้ 4 ขั้นตอนเพื่อให้สมาชิกได้เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมโดยเริ่มตั้งแต่การสมัครเป็นสมาชิกและจดแจ้งความจำนงค์ในการทำความดี การสะสมความดี การใช้ความดี และการติดตามประเมินผล เพื่อนำไปกำหนดเป็นการแจ้งจำนงค์ในการทำความดีในระดับที่สูงขึ้นต่อไป ดังรายละเอียดของแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2 กระบวนการเสริมสร้างความดีของธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย, ภูวนาพงศ์ อภิชาติเดชสกุล

2.3) การดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนาตัวชี้วัดความดี ประกอบด้วย 3 ระดับ ได้แก่ (1) ระดับบุคคล ประกอบด้วย 6 ตัวชี้วัดย่อย ได้แก่ การเป็นผู้นำที่ดีและผู้ตามที่ดี การมีจิตใจดี การมีอาชีพดี การเรียนรู้ดี การมีสุขภาพที่ดี การมีสัจจะ (2) ระดับครอบครัว ประกอบด้วย 7 ตัวชี้วัดย่อย ได้แก่ การมีครอบครัวดี มีการออม เน้นประหยัดอยู่แบบพอเพียง นิยมใช้ของไทย อยู่ในศีลธรรม มีความกตัญญูดี ละเว้นสิ่งเสพติด และอบายมุข (3) ระดับชุมชน ประกอบด้วย 8 ตัวชี้วัดย่อย ได้แก่ มีกลุ่มองค์กรดี มีสวัสดิการดี มีสิ่งแวดล้อมดี มีการสื่อสารดี มีสามัคคีดี มีส่วนร่วมดี ยึดวิถีตามหลักประชาธิปไตย ปฏิบัติตามระเบียบกติกาดี ดังรายละเอียดของแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 3 ตัวชี้วัดความดีของธนาคารความดีชุมชนหนองสาหร่าย, ภูวนาพงศ์ อภิชาติเดชสกุล

อภิปรายผลการวิจัย

การพัฒนาตัวชี้วัดความสุขของชุมชนหนองสาหร่าย ถูกพัฒนาขึ้นจากตัวชี้วัดความดี แล้วนำไปสู่การจัดระบบความสุข 6 ด้าน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ พระมหาสุทิตย์ อาภากรโร (อบอูน) และภัทราวดี เจตนะวิบูลย์ ประกอบด้วย

1) ด้านเศรษฐกิจ มี 5 ตัวชี้วัด คือ ความสามารถในการมีรายได้ที่ต่อเนื่อง ความสามารถในการบริหารจัดการหนี้สินได้ ความสามารถในการลดรายจ่ายได้ ความสามารถในการออมเงินได้ ความสามารถในการสร้างแหล่งทุนหมุนเวียนในชุมชน

2) ด้านสังคม มี 4 ตัวชี้วัด คือ ความสามารถในการใช้เวลาร่วมกันของคนในครอบครัว ความสามารถในการอยู่ร่วมกันในครอบครัวและชุมชนได้อย่างสงบสุข ความสามารถในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู อนุรักษ์ อนุรักษ์ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ความสามารถในการช่วยเหลือแบ่งปัน

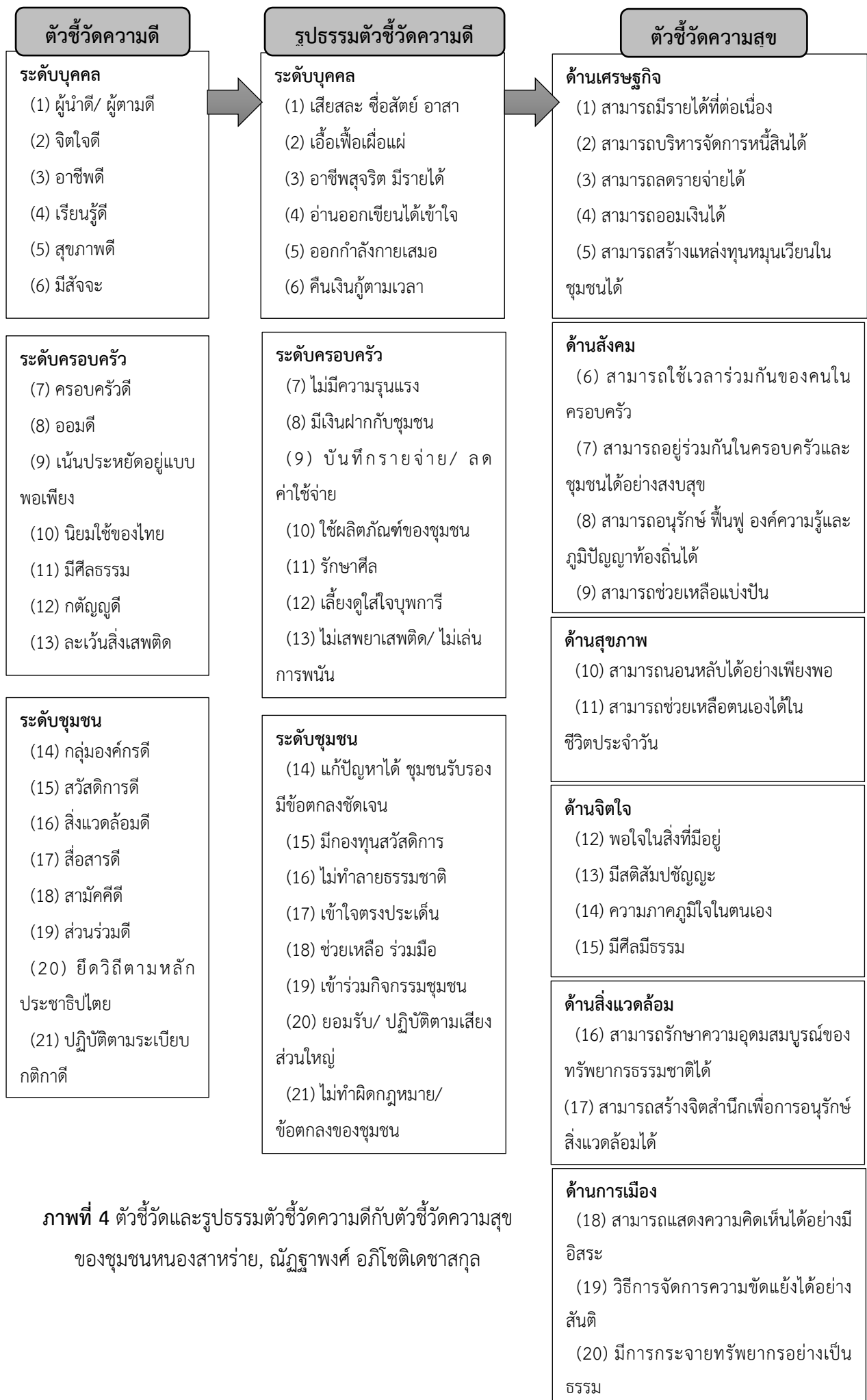
3) ด้านสุขภาพ มี 2 ตัวชี้วัด คือ สามารถนอนหลับได้อย่างเพียงพอ และสามารถช่วยเหลือตนเองได้ในการใช้ชีวิตประจำวัน

4) ด้านสิ่งแวดล้อม มี 2 ตัวชี้วัด คือ ความสามารถในการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติได้ และความสามารถในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมได้

5) ด้านจิตใจ มี 4 ตัวชี้วัด คือ มีความพอใจในสิ่งที่มีอยู่ (ไม่แสวงหาจนเบียดเบียนผู้อื่น) มีสติสัมปชัญญะ (มีจิตใจที่เข้มแข็งสามารถเผชิญกับปัญหาได้อย่างมีสติ) มีความภาคภูมิใจในตนเอง (รู้สึกว่าคุณค่า) มีศีลมีธรรม (คุณธรรมจริยธรรม)

6) ด้านการเมือง มี 3 ตัวชี้วัด คือ สามารถแสดงความคิดเห็นได้อย่างมีอิสระไม่ถูกครอบงำจากเจืออำนาจต่าง ๆ มีวิธีการจัดการความขัดแย้งได้อย่างสันติ และมีการกระจายทรัพยากรอย่างเป็นธรรม

นอกจากนี้ การศึกษายังพบว่า การพัฒนาตัวชี้วัดความสุขของชุมชนหนองสาหร่ายยังมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันกับตัวชี้วัดความดีผ่านกระบวนการเสริมสร้างความคิดของธนาการความดีชุมชน ดังรายละเอียดของแผนภาพต่อไปนี้

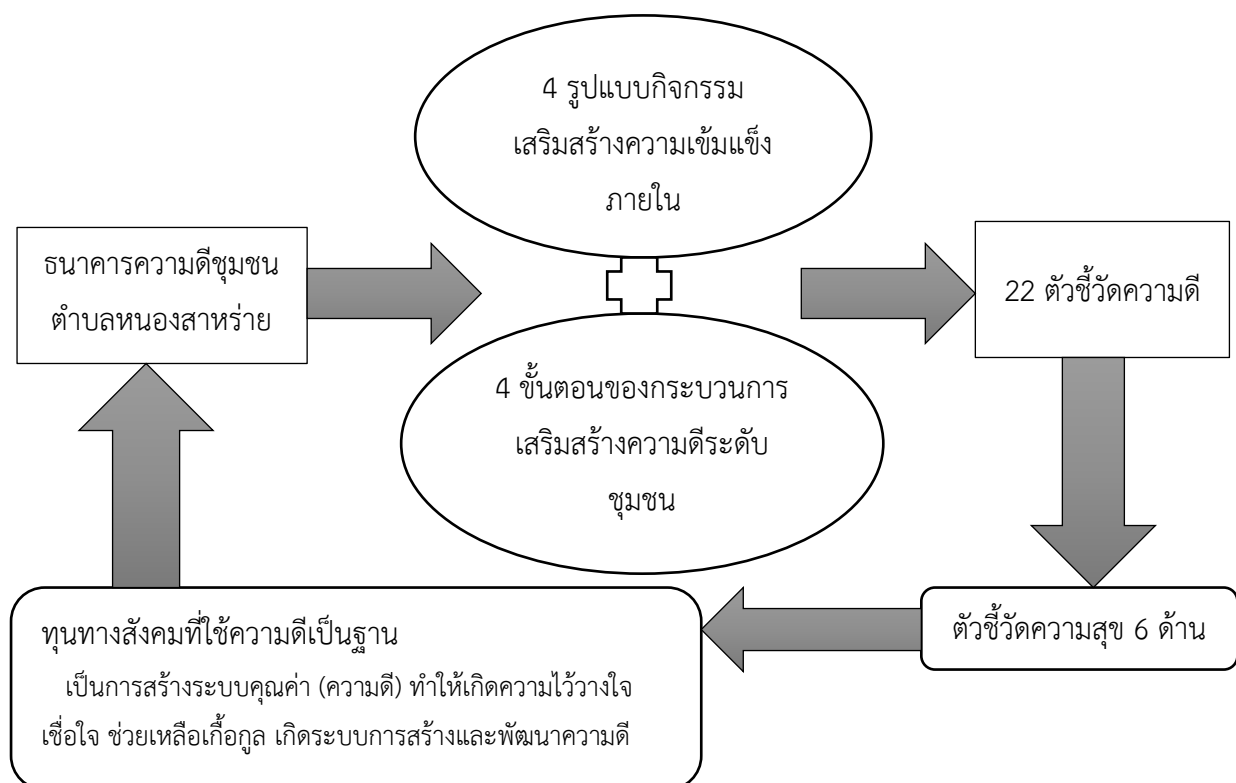

ภาพที่ 4 ตัวชี้วัดและรูปธรรมตัวชี้วัดความดีกับตัวชี้วัดความสุข
ของชุมชนหนองสาหร่าย, ญัณฐาพงศ์ อภิโชติเดชาสกุล

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สังเคราะห์ “รูปธรรมของการใช้ทุนทางสังคมในพัฒนาชุมชนไปสู่ความสุข” ซึ่งการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ นั้น สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดในระบบคุณค่า ที่เชื่อถือในเรื่องคุณค่าพื้นฐานของการสร้างความเชื่อถือทางสังคม เป็นการสร้างฐานทุนทางสังคมที่สามารถผูกโยงกับสถาบันการเงินชุมชน ซึ่งการดำเนินกิจกรรมเช่นนี้สอดคล้องกับแนวคิดของ วรวิทย์ โธมรัตน์พันธ์ ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไว้ว่า หากให้ความสำคัญกับบริบททางสังคมโดยเฉพาะเรื่อง “ทุนทางสังคม” ให้มากขึ้น ก็จะกลายเป็นกลไกหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมมีความเข้มแข็งมากขึ้น แม้ว่าจุดหมายของการดำเนินกิจกรรมของธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่ายได้สร้างการสะสมทุนทางสังคมผ่านการปฏิสัมพันธ์กันทางสังคม อีกทั้งยังต้องการปรับพฤติกรรมของคนในชุมชนโดยใช้ 4 รูปแบบกิจกรรมเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร ผวนกับ 4 ขั้นตอนของกระบวนการเสริมสร้างความดีทั้งตำบลก่อให้เกิดการพัฒนาตัวชี้วัดความดี 3 ระดับ 22 ตัวชี้วัด จนสามารถนำไปสู่การสร้างตัวชี้วัดความสุข 6 ด้าน

ระบบการสร้างและพัฒนาความดีของธนาคารชุมชนตำบลหนองสาหร่าย ทำให้เห็นถึงการนำความดี (ซึ่งเป็นเรื่องนามธรรม) มาใช้ในการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อสร้างความสุขผ่านการให้คะแนนความดีจนกลายเป็นฐานสำคัญในการเพิ่มทุนทางสังคมแล้วนำกลับไปใช้ใหม่ในระบบของธนาคารความดีแบบหมุนเวียน ดังรายละเอียดของแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 5 รูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาความสุขของชุมชน

ผ่านธนาคารความดีชุมชนตำบลหนองสาหร่าย, ณัฐภาพงศ์ อภิโชติเดชาสกุล

ข้อเสนอแนะ

1) ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติ ควรมีการศึกษาวเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวชี้วัดความดีกับระดับความสุขของชุมชน เพื่อให้เห็นถึงความเชื่อมโยงทั้งในแง่ของปริมาณและคุณภาพ อีกทั้งควรมีการสังเคราะห์ระดับความสุขของชุมชนเพื่อให้สะท้อนถึงความสุขที่แท้จริง

2) ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป ควรมีการศึกษาวจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อเสริมสร้างทุนทางสังคมที่มีความดีเป็นฐานผ่านระบบธนาคารความดีชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ เพื่อให้เห็นถึงปัจจัยเอื้อ/ ปัจจัยไม่เอื้อต่อการสร้าง พัฒนา และใช้ประโยชน์ทุนทางสังคมที่เป็นรูปธรรม

บรรณานุกรม

- ชาย โพธิ์สิตา. (2550). **ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ และพัชรินทร์ สิริสุนทร. (2547). **ทุนสังคม และทุนวัฒนธรรมในระบบเศรษฐกิจ และการจัดการยุคใหม่, รวมบทความจากการประชุมวิชาการประจำปี 2547 มหาวิทยาลัยนเรศวร**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พี.เอ.ลีฟวิ่ง จำกัด
- ปิยรัตน์ เส้นยี่หิม. (2553). **ธนาคารความดีกับการพัฒนาชุมชน กรณีศึกษา หมู่ที่ 4 บ้านหนองขุย ตำบลหนองทราย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี, วิทยานิพนธ์พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอู่). (2553). **ตัวชี้วัดความสุข: กลยุทธ์การสร้างและการใช้เพื่อชุมชนเป็นสุข**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข
- พัฒนชีดา โยคะนิตย. (2553). **ถอดบทเรียนการเรียนรู้สุขภาพชุมชน ตำบลหนองทราย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**
- ภัทราวดี เจตนะวิบูลย์. (2552). **การศึกษาความอยู่ดีมีสุขของชุมชนหนองทราย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี, สารนิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการบริหารและนโยบายสวัสดิการสังคม คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**
- วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์. (2548). **ทุนทางสังคม**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)
- วสันต์ ลิ้มรัตน์ภัทรกุล และธัชชนันท์ อิศรเดช. (2563). **ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการปัญหาความเหลื่อมล้ำ เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันพระปกเกล้า
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. (2557). **สุขภาพคนไทย 2557: ชุมชนท้องถิ่นจัดการตนเอง...สู่การปฏิรูปประเทศจากฐานราก**. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
- Michael Woolcock, and Deepa Narayan. (2000). "Social capital: Implications for development theory, research, and policy." In **The World Bank Research Observer 15**
- Pierre Bourdieu, trans. R. Nice. (1983). "The forms of capital" in **Handbook of theory and research for the sociology of education**. ed. J.C. Richardson. New York: Greenwood Press